

สารัตถะกับความเปลี่ยนแปลง: จากอริสโตเติลสู่พระพุทธองค์ Essence and Change: From Aristotle to the Buddha

พระมหาชวน ชวนปญโญ (อัสวภูมิ)

Phramaha CHuan Cawanapanyo (Assawapoom)

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Mahakut Buddhist University

เมธา หริมเทพาธิป

Metha Hrimtepathip

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา

Graduate School, Suan Sunandha Rajabhat University

E-mail: shuanshai840@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 4 ตุลาคม 2568

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 21 มิถุนายน 2569

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 21 มิถุนายน 2569

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์เปรียบเทียบแนวคิดเรื่อง “สารัตถะและความเปลี่ยนแปลง” ระหว่างอริสโตเติลและพระพุทธองค์ โดยเริ่มจากการศึกษาทฤษฎีสารัตถะและกลไกการอธิบายความเปลี่ยนแปลงผ่านศักยภาพและความเป็นจริงในปรัชญาของอริสโตเติล จากนั้นศึกษาหลักไตรลักษณ์และปฏิเสธสมุปบาทในพระพุทธศาสนา ซึ่งอธิบายความเปลี่ยนแปลงโดยไม่ยึดถือสารัตถะ ผลการวิเคราะห์ชี้ให้เห็นว่า แม้ทั้งสองระบบต่างพยายามตอบคำถามเกี่ยวกับความต่อเนื่องท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง แต่กลับได้ข้อสรุปที่ตรงกันข้าม อริสโตเติลยืนยันการมีอยู่ของสารัตถะ ขณะที่พระพุทธองค์ปฏิเสธสารัตถะและชี้ให้เห็นความจริงแห่งความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัย การเปรียบเทียบนี้ช่วยให้เข้าใจผลกระทบเชิงอภิปรัชญา จริยศาสตร์ และโลกทัศน์ที่แตกต่างกันของทั้งสองอารยธรรม อีกทั้งยังมีนัยสำคัญต่อการสร้างบทสนทนาทางปรัชญา ระหว่างตะวันตกและตะวันออกในยุคปัจจุบัน

คำสำคัญ: สารัตถะ, ความเปลี่ยนแปลง, อริสโตเติล

Abstract

This article aims to comparatively analyze the concepts of “essence and change” in Aristotle’s philosophy and in the teachings of the Buddha. It first examines Aristotle’s theory of substance (ousia) and his mechanism of explaining change through potentiality and actuality.

It then explores the Buddhist doctrines of the Three Marks of Existence (Tilakkhaṇa) and Dependent Origination (Paṭiccasamuppāda), which explain change without recourse to any inherent essence. The analysis reveals that although both systems attempt to address the problem of continuity amid change, they arrive at fundamentally opposite conclusions: Aristotle affirms the existence of substance, whereas the Buddha rejects any substance, emphasizing instead relational and causal processes. This comparative study highlights their distinct metaphysical, ethical, and worldview implications, while also demonstrating the contemporary relevance of engaging in cross-cultural philosophical dialogue between East and West.

Keywords: Substance, Change, Aristotle

1. บทนำ

ปัญหาความเปลี่ยนแปลงเป็นหนึ่งในประเด็นสำคัญที่สุดในประวัติศาสตร์ปรัชญาตั้งแต่ยุคโบราณ นักปรัชญากรีกโบราณต่างพยายามตอบคำถามพื้นฐานว่า สิ่งต่าง ๆ สามารถเปลี่ยนแปลงได้อย่างไร ในขณะที่ยังคงความเป็นตัวมันเองไว้ได้ (Graham, 2008) ปัญหานี้ปรากฏชัดเจนในข้อถกเถียงระหว่าง Parmenides ผู้ยืนยันว่าการเปลี่ยนแปลงเป็นภาพลวงตา เพราะความเป็นจริงนั้นมีอยู่อย่างนิรันดร์และไม่เปลี่ยนแปลง กับ Heraclitus ผู้กล่าวว่าทุกสิ่งไหลเปลี่ยนไปอย่างต่อเนื่อง ไม่มีสิ่งใดคงอยู่เหมือนเดิม คำถามนี้ไม่ได้เป็นเพียงปัญหาทางทฤษฎีเท่านั้น แต่มีนัยสำคัญต่อการทำความเข้าใจธรรมชาติของความเป็นจริง ตัวตนของมนุษย์ และพื้นฐานของจริยธรรม (Shields, 2016) อริสโตเติล (384-322 ก่อน ค.ศ.) นักปรัชญากรีกผู้ยิ่งใหญ่ ได้เสนอทฤษฎีสสารัตถะ (substance) เพื่อแก้ปัญหานี้โดยอธิบายว่า สิ่งต่าง ๆ มีแก่นแท้หรือสสารัตถะ (ousia) ที่คงอยู่ตลอดการเปลี่ยนแปลง ในขณะที่คุณสมบัติภายนอกอาจแปรเปลี่ยนไป ทฤษฎีนี้กลายเป็นรากฐานสำคัญของอภิปรัชญาตะวันตกมาตลอดสองพันปี (Ross, 1995) ในทางตรงกันข้าม พระพุทธเจ้า (ประมาณ 563-483 ก่อน ค.ศ.) ซึ่งมีชีวิตอยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันแต่ห่างไกลทางภูมิศาสตร์ ได้ประกาศหลักธรรมอนัตตา (non-self) ที่ปฏิเสธการมีอยู่ของสสารัตถะหรือแก่นแท้ใด ๆ และอธิบายความเป็นจริงผ่านความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัย คือ ปฏิจจสมุปบาท (dependent origination) (Rahula, 1974)

การนำแนวคิดของทั้งสองท่านมาเปรียบเทียบจึงมีความสำคัญหลายประการ ประการแรก ช่วยให้เห็นว่าอารยธรรมที่แตกต่างกันสามารถเสนอคำตอบที่ตรงกันข้ามอย่างสิ้นเชิงต่อปัญหาปรัชญาพื้นฐานเดียวกัน ประการที่สอง การเปรียบเทียบนี้เปิดเผยให้เห็นสมมติฐานทางอภิปรัชญาและผลกระทบทางจริยศาสตร์ที่แตกต่างกันของแต่ละระบบคิด ประการที่สาม ในยุคโลกาภิวัตน์ที่ปรัชญาตะวันตกและตะวันออกมีปฏิสัมพันธ์กันมากขึ้น การทำความเข้าใจความแตกต่างพื้นฐานนี้จะช่วยให้เกิดบทสนทนาระหว่างวัฒนธรรมที่สร้างสรรค์ยิ่งขึ้น (Siderits, 2007)

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์เปรียบเทียบแนวคิดเรื่องสารัตถะและความเปลี่ยนแปลงของ อริสโตเติลและพระพุทธองค์อย่างเป็นระบบ โดยจะเริ่มจากการศึกษาทฤษฎีสารัตถะของอริสโตเติลและกลไก การอธิบายความเปลี่ยนแปลงผ่าน potentiality และ actuality จากนั้นจะศึกษาหลักไตรลักษณ์ และปัจจุสมุปบาทในพระพุทธศาสนา ที่อธิบายความเปลี่ยนแปลงโดยไม่อิงสารัตถะ ส่วนหลักของบทความ จะเน้นการเปรียบเทียบจุดร่วมและจุดต่างระหว่างสองระบบคิด รวมถึงผลกระทบต่อการทำความเข้าใจตัวตน จริยศาสตร์ และโลกทัศน์ โดยคาดหวังว่าการศึกษานี้จะช่วยให้เห็นมุมมองที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นต่อปัญหาความ เปลี่ยนแปลง และสามารถนำไปประยุกต์ใช้กับการทำความเข้าใจตัวตนและสังคมในโลกร่วมสมัยได้

2. แนวคิดเรื่องสารัตถะและความเปลี่ยนแปลงตามแนวทางของอริสโตเติล

อริสโตเติลถือเป็นนักปรัชญาผู้วางรากฐานสำคัญของอภิปรัชญาตะวันตกด้วยทฤษฎีสารัตถะที่พยายาม อธิบายทั้งความคงอยู่และความเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่ง ทฤษฎีนี้เกิดขึ้นจากความพยายามแก้ปัญหาที่นัก ปรัชญากรีกกร่อนไม่สามารถตอบได้อย่างน่าพอใจ คือ สิ่งต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงได้อย่างไร ในขณะที่ยังคงเป็น “สิ่งนั้น” อยู่ (ธีรพันธ์ เหลืองทองคำ, 2560) ระบบความคิดของอริสโตเติลมีความซับซ้อนและเป็นระบบ โดยเชื่อมโยงแนวคิดหลายประการเข้าด้วยกัน ตั้งแต่ทฤษฎีสารัตถะ ทวิภาครูป-สสาร ไปจนถึงกลไกการ เปลี่ยนแปลงผ่านศักยภาพและความเป็นจริง

1. สารัตถะ (Ousia) และทวิภาครูป-สสาร (Hylomorphism)

แนวคิดหลักของอริสโตเติลคือ ousia หรือที่เรียกว่า “สารัตถะ” ซึ่งหมายถึงสิ่งที่มีอยู่อย่างแท้จริงและ เป็นรากฐานของการมีอยู่ของสิ่งต่าง ๆ สารัตถะไม่ใช่เพียงคุณสมบัติหรือลักษณะภายนอก แต่เป็นสิ่งที่ทำให้สิ่ง หนึ่งเป็นตัวมันเอง และคงอยู่ตลอดการเปลี่ยนแปลง (วิลญู เอื้ออนันต์, 2563) อริสโตเติลแบ่งสารัตถะออกเป็น สองระดับ คือ สารัตถะปฐมภูมิ (primary substance) ซึ่งหมายถึงสิ่งเฉพาะเจาะจง เช่น โสเครตีสคนนี้ หรือ ม้าตัวนี้ และสารัตถะทุติยภูมิ (secondary substance) ซึ่งหมายถึงชนิดหรือประเภท เช่น “มนุษย์” หรือ “สัตว์” (Shields, 2016) ไม่ว่าอย่างไร การมีเพียงแนวคิดสารัตถะเพียงอย่างเดียวยังไม่เพียงพอที่จะอธิบาย การเปลี่ยนแปลง อริสโตเติลจึงเสนอทฤษฎีทวิภาครูป-สสาร (hylomorphism) ซึ่งมาจากคำกรีก hyle (สสาร) และ morphe (รูป) ทฤษฎีนี้อธิบายว่า สรรพสิ่งทั้งหลายประกอบด้วยสององค์ประกอบที่แยกจากกันไม่ได้ คือ สสาร (matter) ซึ่งเป็นวัตถุดิบหรือศักยภาพในการเป็นสิ่งต่าง ๆ และรูป (form) ซึ่งเป็นหลักการจัดระเบียบที่ ทำให้สสารเป็นเช่นนั้น ๆ (ประเสริฐ ณ นคร, 2558) ตัวอย่างเช่น รูปปั้นทองแดงประกอบด้วยทองแดง (สสาร) และรูปร่างของรูปปั้น (รูป) ทองแดงสามารถเป็นสสารของสิ่งอื่นได้ แต่เมื่อได้รับรูปแบบเฉพาะก็กลายเป็นรูป ปั้นนี้

ความสัมพันธ์ระหว่างรูปและสสารนี้ไม่ใช่ความสัมพันธ์แบบคงที่ แต่เป็นไดนามิก สสารเป็นองค์ประกอบ ที่มีศักยภาพ (potential) ในขณะที่รูปเป็นตัวกำหนดว่าสสารนั้นจะเป็นอะไรในปัจจุบัน (actual) (สุรพล วิรุฬห์รักษ์, 2561) อริสโตเติลยังชี้ให้เห็นว่า สิ่งที่เป็นรูปในระดับหนึ่งอาจเป็นสสารในระดับที่สูงขึ้น เช่น อิฐ เป็นรูปของดินเหนียว แต่เป็นสสารของบ้าน สิ่งนี้สร้างลำดับขั้นของความเป็นจริง โดยมีรูปบริสุทธิ์ (pure

form) หรือพระเจ้าอยู่ในระดับสูงสุด และสสารบริสุทธิ์ (prime matter) ซึ่งเป็นศักยภาพล้วน ๆ อยู่ในระดับต่ำสุด (Ross, 1995)

2. ศักยภาพและความเป็นจริงต่อการอธิบายความเปลี่ยนแปลง

เพื่อให้เข้าใจการเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้ง อริสโตเติลได้พัฒนาแนวคิดคู่หนึ่งที่สำคัญยิ่ง คือ ศักยภาพ (potentiality, dynamis) และความเป็นจริง (actuality, energeia หรือ entelecheia) แนวคิดนี้เป็นเครื่องมือหลักในการอธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นได้อย่างไรโดยไม่ละเมิดกฎแห่งความขัดแย้ง (ธีรพันธ์ เหลืองทองคำ, 2560) ศักยภาพหมายถึงความสามารถของสิ่งหนึ่งที่จะกลายเป็นอีกสิ่งหนึ่ง ในขณะที่ความเป็นจริงหมายถึงการบรรลุถึงศักยภาพนั้น เช่น เมล็ดพืชมีศักยภาพที่จะเป็นต้นไม้ และเมื่อเจริญเติบโตเต็มที่ก็บรรลุความเป็นจริงของมัน

อริสโตเติลอธิบายว่า การเปลี่ยนแปลง (kinesis) คือกระบวนการที่สิ่งหนึ่งเคลื่อนจากศักยภาพไปสู่ความเป็นจริง กระบวนการนี้ไม่ใช่การเกิดขึ้นจากความว่างเปล่า แต่เป็นการทำให้สิ่งที่มีอยู่แล้วในรูปศักยภาพปรากฏออกมาเป็นความเป็นจริง (วิญญู เอื้ออนันต์, 2563) ตัวอย่างที่อริสโตเติลมักใช้คือ การสร้างรูปปั้น ก่อนหินมีศักยภาพที่จะเป็นรูปปั้น ช่างแกะสลักทำให้ศักยภาพนั้นกลายเป็นความเป็นจริงโดยการขจัดส่วนเกิน ในกระบวนการนี้ สสาร (หิน) ยังคงเป็นสสารเดิม แต่ได้รับรูปใหม่

การเปลี่ยนแปลงมีหลายประเภท อริสโตเติลแบ่งออกเป็น: การเปลี่ยนแปลงในสาระัตถะ (substantial change) เช่น การเกิดและการตาย ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงพื้นฐานที่สุด, การเปลี่ยนแปลงในคุณภาพ (qualitative change) เช่น การเปลี่ยนสี, การเปลี่ยนแปลงในปริมาณ (quantitative change) เช่น การโตขึ้นหรือเล็กลง และการเปลี่ยนแปลงในตำแหน่ง (locomotion) (ประเสริฐ ณ นคร, 2558) การเปลี่ยนแปลงทุกประเภทล้วนเป็นไปตามหลักการศักยภาพและความเป็นจริง

อริสโตเติลยังเสนอทฤษฎีเหตุสี่ประการ (Four Causes) เพื่ออธิบายการเปลี่ยนแปลงอย่างครบถ้วน ได้แก่ เหตุปัจจัยทางสสาร (material cause) คือสิ่งที่สิ่งนั้นทำมาจากอะไร, เหตุปัจจัยทางรูป (formal cause) คือสิ่งที่มันเป็นอะไร, เหตุปัจจัยทางการกระทำ (efficient cause) คือสิ่งที่ทำให้มันเกิดขึ้น และเหตุปัจจัยทางจุดหมาย (final cause) คือจุดประสงค์หรือเป้าหมายของมัน (สุรพล วิรุฬห์รักษ์, 2561) สี่เหตุนี้ทำงานร่วมกันในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงใด ๆ อย่างสมบูรณ์

3. จุดแข็งและข้อจำกัดของระบบคิด

ระบบคิดของอริสโตเติลมีจุดแข็งที่สำคัญ 3 ประการหลักๆ

1) ทฤษฎีสารัตถะสามารถอธิบายทั้งความคงอยู่และความเปลี่ยนแปลงได้พร้อมกัน โดยไม่ต้องอยู่ในข้อจำกัดของทั้ง Parmenides ที่ปฏิเสธการเปลี่ยนแปลง และ Heraclitus ที่ปฏิเสธความคงอยู่ (ธีรพันธ์ เหลืองทองคำ, 2560) ความคิดนี้ช่วยให้เราเข้าใจว่า โสเครติสคนเดียวเท่านั้นสามารถเป็นได้ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ ทั้งยืนและนั่ง โดยที่ยังคงเป็นโสเครติสคนเดิม

2) แนวคิดศักยภาพและความเป็นจริงให้เครื่องมือที่มีประสิทธิภาพในการอธิบายการพัฒนาและการเจริญเติบโต โดยเฉพาะในธรรมชาติ แนวคิดนี้สอดคล้องกับสัญชาตญาณของเราที่เห็นว่าสิ่งมีชีวิตมีศักยภาพใน

ตัวเองที่จะเติบโตเป็นสิ่งที่มันควรจะเป็น (วิญญู เอื้ออนันต์, 2563) เช่น ลูกแมวมมีศักยภาพเป็นแมวโตแล้ว ไม่ใช่เป็นสุนัข สิ่งนี้ช่วยอธิบายการเปลี่ยนแปลงที่มีทิศทางและจุดหมาย

3) ทฤษฎีนี้วางรากฐานให้กับวิทยาศาสตร์และปรัชญาตะวันตกมาอย่างยาวนาน แนวคิดสารัตถะกลายเป็นหลักคิดสำคัญในศาสนาคริสต์ ปรัชญายุคกลาง และแม้แต่วิทยาศาสตร์สมัยใหม่ก็ยังใช้แนวคิดบางประการของอริสโตเติล เช่น การจำแนกประเภททางชีววิทยา (ประเสริฐ ณ นคร, 2558)

ระบบคิดของอริสโตเติลก็มีข้อจำกัดที่สำคัญดังนี้

1) การยึดติดกับแนวคิดเป้าหมายหรือจุดหมายปลายทาง (teleology) ทำให้วิทยาศาสตร์สมัยใหม่ต้องปฏิเสธทิ้งไป เพราะธรรมชาติไม่ได้มีจุดประสงค์หรือเป้าหมายในตัวเอง การอธิบายทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่เน้นเหตุปัจจัยทางกลไกและกฎธรรมชาติ ไม่ใช่จุดหมายปลายทาง (สุรพล วิรุฬห์รักษ์, 2561)

2) แนวคิดสารัตถะอาจนำไปสู่การเชื่อในความคงที่และความเป็นนิรันดร์มากเกินไป ในโลกแห่งความเป็นจริง สิ่งที่เราเรียกว่า “สารัตถะ” เช่น ตัวตนของมนุษย์ อาจไม่คงที่เท่าที่อริสโตเติลคิด ฟิสิกส์สมัยใหม่แสดงให้เห็นว่าแม้แต่อะตอมและอนุภาคก็ไม่ใช่สารัตถะที่แท้จริง แต่เป็นเหตุการณ์หรือกระบวนการที่ซับซ้อน (วิญญู เอื้ออนันต์, 2563)

3) ทฤษฎีนี้อาจสร้างปัญหาเชิงตรรกะบางประการ เช่น ปัญหาของสสารบริสุทธิ์ที่ไม่มีคุณสมบัติใด ๆ แต่กลับเป็นรากฐานของสรรพสิ่ง หรือปัญหาการอธิบายการเปลี่ยนแปลงในสารัตถะเอง เช่น การเกิดและการตาย ซึ่งต้องใช้การอธิบายที่ซับซ้อนมากขึ้น (ธีรพันธ์ เหลืองทองคำ, 2560) นอกจากนี้ การแบ่งระหว่างศักยภาพและความเป็นจริงก็ไม่ได้คมชัดเสมอไป สิ่งหนึ่งอาจเป็นทั้งความเป็นจริงในบางแง่และศักยภาพในอีกแง่หนึ่งพร้อมกัน

แม้ระบบคิดของอริสโตเติลจะมีข้อจำกัด แต่ก็ยังคงเป็นความพยายามที่ยิ่งใหญ่ในการอธิบายความเป็นจริงอย่างเป็นระบบและครอบคลุม ทฤษฎีสารัตถะ ทวิภาครูป-สสาร และแนวคิดศักยภาพความเป็นจริงล้วนเป็นเครื่องมือทางความคิดที่ทรงพลัง ซึ่งมีอิทธิพลต่อการคิดของมนุษยชาติมานานกว่าสองพันปี และยังคงเป็นจุดอ้างอิงสำคัญในการทำความเข้าใจปัญหาความเปลี่ยนแปลงจนถึงปัจจุบัน

4. แนวคิดเรื่องความเปลี่ยนแปลงในพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาถือเป็นระบบความคิดที่มีมุมมองเฉพาะต่อปัญหาความเปลี่ยนแปลงซึ่งแตกต่างจากปรัชญาตะวันตกโดยสิ้นเชิง หากอริสโตเติลพยายามอธิบายความเปลี่ยนแปลงโดยยังคงรักษาแนวคิดสารัตถะไว้ พระพุทธองค์กลับประกาศว่า ความเปลี่ยนแปลงคือธรรมชาติแท้จริงของสรรพสิ่ง และไม่มีสารัตถะหรือแก่นแท้ใด ๆ ที่คงอยู่เบื้องหลังการเปลี่ยนแปลงนั้น (พระธรรมปิฎก, 2562) การทำความเข้าใจธรรมชาติของความเปลี่ยนแปลงนี้ไม่ใช่เพียงเรื่องของทฤษฎี แต่เป็นหัวใจของการปฏิบัติธรรมและการบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนา แนวคิดหลักที่อธิบายความเปลี่ยนแปลงในพระพุทธศาสนาประกอบด้วย ไตรลักษณ์ที่เป็นลักษณะสากลของสรรพสิ่ง และปฏิจจสมุปบาทที่อธิบายกลไกของความเปลี่ยนแปลงผ่านความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัย

1. ไตรลักษณ์กับความเปลี่ยนแปลง

พระพุทธองค์ทรงสอนว่า สรรพสิ่งทั้งหลายในโลกมีลักษณะร่วมกันสามประการ เรียกว่า ไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง (ความไม่เที่ยง), ทุกขัง (ความทุกข์), และอนัตตา (ความไม่มีตัวตน) ลักษณะทั้งสามนี้เชื่อมโยงกันอย่างแนบแน่น และเป็นรากฐานของการทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงในพระพุทธศาสนา (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2561)

อนิจจัง หรือความไม่เที่ยง เป็นลักษณะแรกและเป็นพื้นฐานที่สุด หมายถึง สรรพสิ่งทั้งหลายล้วนเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ตลอดเวลา ไม่มีสิ่งใดคงอยู่ในสภาพเดิมแม้แต่ชั่วขณะเดียว (ประยุทธ์ ปยุตโต, 2563) พระพุทธองค์ตรัสว่า “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง มีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา” ความไม่เที่ยงนี้ไม่ได้หมายความว่าสิ่งต่าง ๆ จะเปลี่ยนแปลงในที่สุด แต่หมายความว่า มันกำลังเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาในทุกขณะ จนไม่มีช่วงเวลาใดที่มันคงอยู่ในสภาพเดียวกันเลย นักวิปัสสนาจารย์ท่านหนึ่งเปรียบเทียบว่า ความไม่เที่ยงเหมือนกับแม่น้ำที่เราไม่สามารถลงไปอาบน้ำในแม่น้ำสายเดียวกันได้สองครั้ง เพราะน้ำไหลเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2560)

ทุกข์ตา หรือความเป็นทุกข์ เป็นผลโดยตรงของความไม่เที่ยง เพราะสิ่งที่ไม่เที่ยงย่อมไม่อาจให้ความสุขที่แท้จริงและยั่งยืนได้ ความทุกข์ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงความทุกข์ทรมานทางกายหรือใจเท่านั้น แต่หมายถึงความไม่สมบูรณ์ ความไม่น่าพึงพอใจ และความไม่อาจยึดถือได้ของสรรพสิ่ง (พระพรหมคุณาภรณ์, 2559) พระพุทธองค์ทรงแสดงความทุกข์ไว้ในหลายระดับ ตั้งแต่ทุกข์เวทนาที่เป็นความเจ็บปวดทางกาย ไปจนถึงความทุกข์ที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นคือ ความยึดติดในสิ่งที่ไม่เที่ยงและพยายามรักษามันให้คงอยู่ ซึ่งเป็นไปไม่ได้

อนัตตา หรือความไม่มีตัวตน เป็นลักษณะที่ลึกซึ้งและเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของพระพุทธศาสนา หมายถึง ไม่มี “ตัวตน” “ตัวกู” “เจ้าของ” หรือ “สารัตถะ” ที่คงที่อยู่ในสิ่งใด ๆ (ประยุทธ์ ปยุตโต, 2563) หลักอนัตตานี้เป็นการปฏิเสธโดยตรงต่อแนวคิดอาตมัน (atman) ในศาสนาฮินดูที่เชื่อว่ามีตัวตนหรือวิญญาณนิรันดร์ที่เป็นแก่นแท้ของสัตว์ พระพุทธองค์ทรงสอนว่า สิ่งที่เราเรียกว่า “ตัวเรา” นั้นเป็นเพียงกระแสของขันธ์ห้า (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) ที่เกิดดับเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ไม่มีแก่นแท้ใดที่คงที่อยู่ข้างใน (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2560)

การเข้าใจไตรลักษณ์อย่างถูกต้องต้องเห็นความเชื่อมโยงระหว่างทั้งสามลักษณะ เพราะสิ่งต่าง ๆ ไม่เที่ยง จึงเป็นทุกข์เมื่อเรายึดถือ และเพราะเป็นทุกข์และไม่เที่ยง จึงไม่อาจเป็น “ตัวตน” ที่แท้จริงได้ (พระธรรมปิฎก, 2562) ไตรลักษณ์นี้ไม่ใช่เพียงความจริงเชิงทฤษฎี แต่เป็นสิ่งที่ต้องเห็นด้วยปัญญาในการปฏิบัติวิปัสสนา เพื่อให้เกิดความหลุดพ้น

2. ปฏิจจสมุปบาทกับพลวัตแห่งความเปลี่ยนแปลง

หากไตรลักษณ์อธิบายว่าสรรพสิ่งมีลักษณะอย่างไร ปฏิจจสมุปบาทก็อธิบายว่าสรรพสิ่งเกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงไปได้อย่างไร ปฏิจจสมุปบาทแปลว่า “การเกิดขึ้นพร้อมกันด้วยอาศัยซึ่งกันและกัน” หรือ “กฎแห่งการเกิดขึ้นแห่งปัจจัย” เป็นหลักธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา และเป็นสิ่งที่ทรงตรัสรู้ในคืนที่บรรลุนิพพาน (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2561)

หลักการพื้นฐานของปฏิจจสมุปบาทคือ “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เมื่อสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป” หลักการนี้แสดงให้เห็นว่า สรรพสิ่งทั้งหลายไม่มีอะไรเกิดขึ้นเอง โดยลำพัง ไม่มีอะไรมีอยู่โดยอิสระ แต่ทุกสิ่งเกิดขึ้นและดำรงอยู่ด้วยอาศัยปัจจัยต่าง ๆ (ประยุทท์ ปยุตโต, 2563) นี่เป็นการปฏิเสธทั้งความเชื่อในการเกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุ (อเหตุกวาด) และการเกิดขึ้นจากตัวตนหรือพระเจ้าผู้สร้าง (อิสสรนิมมานवाद)

พระพุทธองค์ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทในรูปแบบมาตรฐาน 12 องค์ประกอบหรือนิทาน คือ อวิชชา (ความรู้) → สังขาร (การปรุงแต่ง) → วิญญาน (ความรู้สึกนึกคิด) → นามรูป (ร่างกายและจิตใจ) → สฬายตนะ (อายตนะทั้งหก) → ผัสสะ (การกระทบ) → เวทนา (ความรู้สึก) → ตัณหา (ความทะยานอยาก) → อุปาทาน (ความยึดมั่น) → ภพ (ภพภูมิ) →ชาติ (การเกิด) → ชราและมรณะ (ความแก่และความตาย) (พระพรหมคุณาภรณ์, 2559) วงจรนี้อธิบายกระบวนการเกิดขึ้นของความทุกข์และการหมุนเวียนในสังสารวัฏ

ดังนั้นปฏิจจสมุปบาทไม่ใช่เพียงทฤษฎีเชิงเส้นตรงที่มีจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุดที่แน่นอน แต่เป็นเครือข่ายแห่งความสัมพันธ์ที่ซับซ้อน แต่ละองค์ประกอบเป็นทั้งเหตุและผลในเวลาเดียวกัน และอาศัยกันและกันอยู่ในระบบไดนามิก (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2560) นักวิชาการบางท่านเปรียบเทียบปฏิจจสมุปบาทกับทฤษฎีระบบ (systems theory) ในวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่เน้นความสัมพันธ์และการพึ่งพาอาศัยกัน มากกว่าการมองสิ่งต่าง ๆ เป็นหน่วยอิสระ ปฏิจจสมุปบาทยังมีทั้งมิติเชิงเวลา (กาลิเกะ) ที่อธิบายการเกิดขึ้นของชีวิตข้ามภพข้ามชาติ และมิติเชิงขณะ (ขณิกะ) ที่อธิบายกระบวนการทางจิตที่เกิดขึ้นในแต่ละขณะ (พระธรรมปิฎก, 2562) ในระดับขณะ เมื่อมีอวิชชาเกิดขึ้นในจิต จิตก็ปรุงแต่งสิ่งต่าง ๆ ตามอวิชชา นั้น ทำให้เกิดความรู้สึก ความคิด และในที่สุดนำไปสู่ความทุกข์ กระบวนการนี้เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและต่อเนื่อง เป็นพลวัตของความเปลี่ยนแปลงในแต่ละขณะ

3. การปฏิเสธสาร์ตละและความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัย

จุดที่แตกต่างอย่างชัดเจนที่สุดระหว่างพระพุทธศาสนากับปรัชญาตะวันตกคือ การปฏิเสธแนวคิดสาร์ตละหรือแก่นแท้ของสรรพสิ่ง พระพุทธองค์ไม่เพียงแต่ปฏิเสธอาตมัน (ตัวตนนิรันดร์) ในสัตว์เท่านั้น แต่ยังปฏิเสธความมีอยู่ของสาร์ตละในรูปแบบใด ๆ ทั้งในสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต (ประยุทท์ ปยุตโต, 2563) แทนที่จะเป็นสิ่งที่มี “แก่นแท้” สรรพสิ่งทั้งหลายเป็นเพียงกระบวนการ (process) หรือเหตุการณ์ (event) ที่เกิดขึ้นชั่วคราวด้วยเงื่อนไขต่าง ๆ ในพระไตรปิฎก พระพุทธองค์ทรงใช้คำว่า “สุญญตา” (ความว่างเปล่า) เพื่ออธิบายว่า สรรพสิ่งว่างเปล่าจากตัวตนและสิ่งที่เป็นของตัวตน ว่างเปล่าจากสาร์ตละหรือธรรมชาติที่มีอยู่เองโดยอิสระ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2561) ความว่างเปล่านี้ไม่ได้หมายความว่าไม่มีอะไรเลย แต่หมายความว่าไม่มีอะไรมีอยู่ในตัวเองโดยอิสระจากเงื่อนไขอื่น ทุกสิ่งมีอยู่ในลักษณะของความสัมพันธ์และการพึ่งพาอาศัยกัน นี่คือความหมายของ “สัมพันธ์ภาวะ” หรือ “การมีอยู่แบบพึ่งพาอาศัยกัน” (interdependent existence) แทนที่จะถามว่า “สิ่งนี้คืออะไร” หรือ “แก่นแท้ของมันคืออะไร” เหมือนอริสโตเติล พระพุทธศาสนากล่าวว่า “สิ่งนี้เกิดขึ้นได้อย่างไร” และ “มันพึ่งพาอะไรบ้าง” (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2560) คำตอบอยู่ที่ปฏิจจสมุปบาท

ซึ่งแสดงให้เห็นว่า การมีอยู่ของสิ่งใด ๆ เป็นผลมาจากเหตุปัจจัยมากมายที่มาบรรจบกัน เมื่อเหตุปัจจัยเหล่านั้นเปลี่ยนแปลงหรือหมดไป สิ่งนั้นก็เปลี่ยนแปลงหรือดับไปด้วย

ตัวอย่างที่พระพุทธองค์ทรงใช้อธิบายบ่อยครั้งคือ รถ รถไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ในตัวเอง แต่เป็นชื่อเรียกรวมของชิ้นส่วนต่าง ๆ ที่ประกอบกันขึ้นมา เมื่อแยกชิ้นส่วนออกจากกัน ก็ไม่มี “รถ” อีกต่อไป มีเพียงชิ้นส่วนต่าง ๆ เท่านั้น (พระพรหมคุณาภรณ์, 2559) เช่นเดียวกัน “ตัวเรา” ไม่ใช่สาร์ตถะที่มีอยู่ในตัวเอง แต่เป็นชื่อเรียกรวมของขันธ์ห้าที่ประกอบกันขึ้นชั่วคราว เมื่อขันธ์แตกสลาย ก็ไม่มี “ตัวตน” อีกต่อไป

การเน้นความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัยนี้นำไปสู่จริยธรรมแบบพุทธที่แตกต่างจากตะวันตก เพราะไม่มีตัวตนนิรันดร์ การกระทำของเราในปัจจุบันจึงสำคัญยิ่ง เพราะมันกำหนดอนาคตของเราผ่านกฎแห่งกรรม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกฎจลสมุปบาท (ประยุทธ์ ปยุตโต, 2563) ในขณะเดียวกัน การไม่มีสาร์ตถะก็หมายความว่า การเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาเป็นไปได้เสมอ ไม่มีอะไรถูกกำหนดไว้ตายตัว นี่เป็นพื้นฐานของความหวังในการหลุดพ้นจากทุกข์

ทฤษฎีความว่างเปล่า (สฺยญญตา) พัฒนาต่อไปในพุทธศาสนาหายานโดยนาการจุน (Nagarjuna) ซึ่งกล่าวว่า สรรพธรรมทั้งหลายว่างเปล่าจาก “สภาวะ” (svabhava) หรือธรรมชาติที่มีอยู่ในตัวเอง ทุกสิ่งมีอยู่เพียงในลักษณะของความสัมพันธ์และการตั้งชื่อ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์, 2561) แนวคิดนี้ท้าทายรากฐานของอภิปรายตะวันตกที่ยึดถือสาร์ตถะเป็นหลัก

แนวคิดความเปลี่ยนแปลงในพระพุทธศาสนาจึงเป็นแนวคิดที่ถึงรากถึงโคน (radical) อย่างแท้จริง ไม่มีอะไรคงที่ ไม่มีสาร์ตถะ มีแต่กระแสของการเปลี่ยนแปลงที่ต่อเนื่องซึ่งเกิดขึ้นด้วยเหตุปัจจัย (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2560) การทำความเข้าใจและยอมรับความจริงนี้ไม่ใช่เป้าหมายสุดท้าย แต่เป็นเครื่องมือในการปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่นและบรรลุละความหลุดพ้น แตกต่างจากปรัชญาตะวันตกที่มุ่งสร้างทฤษฎีเพื่ออธิบายความเป็นจริง พระพุทธศาสนามุ่งใช้ความเข้าใจเพื่อการปฏิบัติและการเปลี่ยนแปลงชีวิตของผู้ปฏิบัติ สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นในคำสอนของพระพุทธองค์ที่ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราแสดงทุกข์และทางดับทุกข์เท่านั้น” แสดงให้เห็นว่า จุดประสงค์ของหลักธรรมไม่ใช่การสร้างระบบอภิปรายที่สมบูรณ์ แต่เป็นการนำไปสู่การหลุดพ้นจากทุกข์

5. การเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องสาร์ตถะและความเปลี่ยนแปลง

เมื่อนำแนวคิดของอริสโตเติลและพระพุทธองค์มาเปรียบเทียบ จะพบว่าทั้งสองท่านต่างพยายามตอบคำถามพื้นฐานเดียวกันเกี่ยวกับธรรมชาติของความเปลี่ยนแปลง แต่กลับได้ข้อสรุปที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง ความแตกต่างนี้ไม่ใช่เพียงเรื่องของทฤษฎีทางปรัชญาเท่านั้น แต่มีผลกระทบอย่างลึกซึ้งต่อการมองโลก จริยศาสตร์ และวิถีชีวิตของมนุษย์ในอารยธรรมตะวันตกและตะวันออก การเปรียบเทียบอย่างละเอียดจะช่วยให้เราเข้าใจทั้งจุดร่วมและจุดต่างที่สำคัญ รวมถึงนัยยะทางปรัชญาและจริยศาสตร์ที่ต่างกันของทั้งสองระบบ

1. จุดร่วมแห่งความพยายามอธิบายความต่อเนื่องแห่งการเปลี่ยนแปลง

แม้จะมีความแตกต่างพื้นฐาน แต่ทั้งอริสโตเติลและพระพุทธรองค์ต่างมีจุดมุ่งหมายร่วมกันในการแก้ปัญหาปรัชญาสำคัญ คือ การอธิบายว่าสิ่งต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงได้อย่างไรในขณะที่ยังคงรักษาความต่อเนื่องหรือเอกลักษณ์ของมันไว้ได้ (วิชัย วงศ์ใหญ่, 2561) ทั้งสองต่างปฏิเสธทั้งความเห็นของ Parmenides ที่ว่าการเปลี่ยนแปลงเป็นภาพลวงตา และความเห็นของ Heraclitus ที่ว่าทุกสิ่งไหลเปลี่ยนไปจนไม่มีความคงอยู่ใด ๆ พวกเขาพยายามหาทางสายกลางที่อธิบายทั้งการเปลี่ยนแปลงและความคงอยู่พร้อมกัน

1) ทั้งสองระบบต่างยอมรับความจริงของการเปลี่ยนแปลงอย่างเต็มที่ อริสโตเติลไม่ได้ปฏิเสธว่าสิ่งต่าง ๆ เปลี่ยนแปลง เขาพยายามอธิบายกลไกของการเปลี่ยนแปลงผ่านศักยภาพและความเป็นจริง (สุวิทย์ ธีรศาสน์, 2562) เช่นเดียวกัน พระพุทธรองค์ทรงยืนยันว่าความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นลักษณะสากลของสรรพสิ่ง ทั้งสองจึงไม่ใช่นักอภิปรัชชาที่ปฏิเสธความเป็นจริงของโลกประจักษ์ แต่พยายามทำความเข้าใจมันอย่างลึกซึ้ง

2) ทั้งสองต่างเสนอระบบคิดที่ซับซ้อนและเป็นระบบในการอธิบายปรากฏการณ์ อริสโตเติล มีทฤษฎีเหตุผลสี่ประการ ทวิภาครูป-สสาร และศักยภาพ-ความเป็นจริง พระพุทธรองค์มีไตรลักษณ์ ชันธ์ห้า และปฏิจจสมุปบาท ทั้งสองระบบต่างพยายามให้คำอธิบายที่ครอบคลุมและสอดคล้องกันภายใน (ประเสริฐ วัฒนศรี, 2560) ไม่ใช่เพียงการให้คำตอบง่าย ๆ แต่สร้างกรอบความคิดที่สามารถอธิบายปรากฏการณ์ต่าง ๆ ได้อย่างเป็นระบบ

3) ทั้งสองต่างมองว่าความเข้าใจธรรมชาติของความเปลี่ยนแปลงมีความสำคัญต่อการใช้ชีวิตที่ดี อริสโตเติลเชื่อว่าการเข้าใจธรรมชาติที่แท้จริงของสิ่งต่าง ๆ นำไปสู่ความรู้และคุณธรรม (พินิจ สุขเจริญ, 2563) พระพุทธรองค์ทรงสอนว่าการเห็นความไม่เที่ยงและอนัตตาอย่างถูกต้องนำไปสู่ความหลุดพ้น ทั้งสองจึงไม่ได้แยกปรัชญาออกจากชีวิต แต่มองว่าความเข้าใจที่ถูกต้องเป็นพื้นฐานของการดำเนินชีวิตที่ดี

4) ทั้งสองต่างพยายามอธิบายความต่อเนื่องของตัวตน แม้จะใช้วิธีการที่แตกต่างกัน อริสโตเติลอธิบายว่าสารัตถะของมนุษย์คงอยู่ตลอดการเปลี่ยนแปลงของชีวิต พระพุทธรองค์อธิบายว่ามีความต่อเนื่องของกระแสจิต (สันตนา) โดยไม่มีตัวตนนิรันดร์ (วิชัย วงศ์ใหญ่, 2561) ทั้งสองต่างพยายามตอบว่า ทำไมเราจึงสามารถพูดว่า “ฉัน” ในวันนี้เป็นคนเดียวกับ “ฉัน” เมื่อสิบปีก่อน แม้ว่าร่างกายและจิตใจจะเปลี่ยนไปแล้วก็ตาม

ทั้งสองยังต่างเน้นความสำคัญของเหตุปัจจัยในการอธิบายการเปลี่ยนแปลง อริสโตเติลมีทฤษฎีเหตุผลสี่ประการที่อธิบายว่าสิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นได้อย่างไร พระพุทธรองค์มีปฏิจจสมุปบาทที่แสดงว่าสิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นด้วยเหตุปัจจัย (สุวิทย์ ธีรศาสน์, 2562) ทั้งสองจึงปฏิเสธการเกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุหรือด้วยอำนาจเหนือธรรมชาติเพียงอย่างเดียว แต่เชื่อในความสัมพันธ์เชิงเหตุผลที่สามารถเข้าใจได้

2. จุดต่างแห่งการมีหรือไม่มีสารัตถะ

แม้จะมีจุดร่วมในการตั้งปัญหา แต่คำตอบของอริสโตเติลและพระพุทธรองค์นั้นตรงกันข้ามอย่างสิ้นเชิง ความแตกต่างพื้นฐานที่สุดคือ อริสโตเติลยืนยันการมีอยู่ของสารัตถะ (ousia) ในขณะที่พระพุทธรองค์ปฏิเสธการมีอยู่ของสารัตถะใด ๆ (อนัตตา) (ประยุทธ์ ปยุตโต, 2563) ความแตกต่างนี้ไม่ใช่เพียงรายละเอียดทาง

เทคนิค แต่เป็นมุมมองที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิงต่อธรรมชาติของความเป็นจริง สำหรับอริสโตเติล การเปลี่ยนแปลงเป็นการเคลื่อนผ่านจากศักยภาพไปสู่ความเป็นจริง โดยมีสารัตถะเป็นตัวรองรับการเปลี่ยนแปลง นั้น สารัตถะคือ “สิ่งที่มีอยู่” (being) ซึ่งคงอยู่ตลอดการเปลี่ยนแปลงของคุณสมบัติต่าง ๆ (ธีรพันธ์ เหลืองทองคำ, 2560) เช่น โสเครตีสเป็นสารัตถะที่คงอยู่ ไม่ว่าเขาจะเป็นหนุ่มหรือชรา ยืนหรือนั่ง มีผมหรือหัวล้าน การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้เป็นการเปลี่ยนแปลงในคุณสมบัติ ไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงของสารัตถะ แม้แต่การตายของโสเครตีส อริสโตเติลก็อธิบายว่าเป็นการสูญเสียรูป (สภาพมนุษย์) แต่สสารยังคงอยู่

ในทางตรงกันข้าม สำหรับพระพุทธองค์ ไม่มีสารัตถะใดคงอยู่เบื้องหลังการเปลี่ยนแปลง การเปลี่ยนแปลงคือความเป็นจริงทั้งหมด ไม่มี “สิ่งที่มีอยู่” ที่แยกออกจากกระบวนการเปลี่ยนแปลง แต่มีเพียง “กระบวนการเปลี่ยนแปลง” (becoming) เท่านั้น (วิชัย วงศ์ใหญ่, 2561) สิ่งที่เราเรียกว่า “โสเครตีส” เป็นเพียงชื่อเรียกสะดวกสำหรับกระแสของขันธ์ห้าที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา เมื่อขันธ์เปลี่ยนแปลง “โสเครตีส” ก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย ไม่มีแก่นแท้ของโสเครตีสที่คงอยู่ตลอดการเปลี่ยนแปลง ทว่า ความแตกต่างนี้สะท้อนให้เห็นในแนวคิดเรื่องเอกลักษณ์ (identity) อริสโตเติลเชื่อในเอกลักษณ์ที่มาจากสารัตถะ สิ่งหนึ่งเป็นตัวมันเอง เพราะมีสารัตถะเฉพาะที่ทำให้มันเป็นสิ่งนั้น (ประเสริฐ ณ นคร, 2560) พระพุทธองค์สอนว่า เอกลักษณ์เป็นเพียงการกำหนดทางภาษาและความคิด ไม่มีเอกลักษณ์ที่แท้จริงเพราะทุกสิ่งเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ความรู้สึกรู้ว่ามี “ตัวเรา” ที่คงที่เป็นเพียงภาพลวงตาที่เกิดจากอวิชชา (พิมพ์ใจ สุขเจริญ, 2563)

อีกความแตกต่างสำคัญคือแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ อริสโตเติลมองว่าสิ่งต่าง ๆ มีอยู่ในตัวเองก่อน แล้วจึงเข้าสู่ความสัมพันธ์ภายหลัง สารัตถะมีอยู่อย่างอิสระ และความสัมพันธ์เป็นเพียงคุณสมบัติภายนอกที่เพิ่มเข้ามา (สุวิทย์ ธีรศาสน์, 2562) พระพุทธองค์มองว่า สิ่งต่าง ๆ มีอยู่เพียงในความสัมพันธ์เท่านั้น ไม่มีอะไรมีอยู่โดยอิสระจากเงื่อนไขอื่น การมีอยู่คือการเชื่อมโยงกัน (interconnectedness) นี่คือความหมายของปฏิจจสมุปบาทที่สอนว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี”

ในแง่ของเวลา อริสโตเติลมองว่าสิ่งต่าง ๆ มีอยู่ในปัจจุบัน และเคลื่อนผ่านเวลาจากอดีตสู่อนาคต สารัตถะคงอยู่ตลอดเวลา แม้ว่าคุณสมบัติจะเปลี่ยนไป (ธีรพันธ์ เหลืองทองคำ, 2560) พระพุทธองค์มองว่า สิ่งต่าง ๆ ไม่มีอยู่ในปัจจุบันอย่างแท้จริง แต่เกิดขึ้นและดับไปในแต่ละขณะ ไม่มีอะไรเคลื่อนผ่านเวลา มีเพียงกระบวนการเกิดดับที่ต่อเนื่องกัน เหมือนกับคลื่นในมหาสมุทรที่ดูเหมือนเคลื่อนที่ แต่จริง ๆ แล้วเป็นเพียงการเกิดขึ้นและหายไปของรูปร่างน้ำในแต่ละจุด

3. ผลกระทบต่อปรัชญา จริยศาสตร์ และโลกทัศน์

ความแตกต่างทางอภิปรัชญาระหว่างอริสโตเติลและพระพุทธองค์มีผลกระทบอย่างลึกซึ้งต่อการพัฒนาปรัชญา จริยศาสตร์ และโลกทัศน์ของอารยธรรมตะวันตกและตะวันออก ในด้านปรัชญา ทฤษฎีสารัตถะของอริสโตเติลกลายเป็นรากฐานของอภิปรัชญาตะวันตกมาจนถึงยุคสมัยใหม่ แนวคิดที่ว่าสิ่งต่าง ๆ มีแก่นแท้หรือธรรมชาติที่แท้จริงได้กลายเป็นสมมติฐานพื้นฐานในการคิดของตะวันตก (วิชัย วงศ์ใหญ่, 2561) สิ่งนี้นำไปสู่การค้นหา “แก่นแท้” ของสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นแก่นแท้ของมนุษย์ สังคม หรือแม้แต่ความจริง ปรัชญาตะวันตกมุ่งสร้างทฤษฎีที่อธิบายว่าสิ่งต่าง ๆ “เป็น” อะไรในแก่นแท้

ในทางตรงกันข้าม การปฏิเสธสัจจะในพระพุทธานุชาสนาไปสู่นวนคิดว่ ำม่มีความจริงสูงสุทหรือ แก่นแท้ที่ต้งค้นหามีเพียงความสัมพันธ์และการเปลี่ยนแปลงเท่านั้น (ประยูรธ ปยุตโต, 2563) ปรชญา ตะวันออกจึงมักเน้นกระบวนการมากกว่าสัจจะ การเปลี่ยนแปลงมากกว่าความคงที่ ความสัมพันธ์มากกว่า หน่วยอิสระ สิ่งนี้ส่งผลต่อวิธีคิดในหลายด้าน ตั้งแต่ปรัชญา ศาสนา ศิลปะ ไปจนถึงวิทยาศาสตร์

1) ด้านจริยศาสตร์ ความแตกต่างยังชัดเจนขึ้น จริยศาสตร์ของอริสโตเติลเน้น “คุณธรรม” (virtue) ซึ่งเป็นคุณสมบัติที่คนดีควรมี เป้าหมายของชีวิตคือการพัฒนาตนเองให้บรรลุถึงศักยภาพสูงสุด (eudaimonia) ตามธรรมชาติที่แท้จริงของมนุษย์ (พิมพืใจ สุขเจริญ, 2563) มนุษย์มีแก่นแท้ที่เป็น “สัตว์มีเหตุผล” ดังนั้น ความสุขที่แท้จริงจึงมาจากการใช้เหตุผลอย่างเต็มที่ จริยธรรมจึงเป็นเรื่องของการพัฒนาตัวตนให้สมบูรณ์ตาม ธรรมชาติของมัน จริยศาสตร์พุทธไม่มุ่งพัฒนาตัวตน แต่มุ่งละตัวตน เป้าหมายไม่ใช่การบรรลุศักยภาพของ ตัวตน แต่การตระหนักว่ ำม่มีตัวตน (สุวิทย์ ธีรศาสนวต์, 2562) การปฏิบัติธรรมมุ่งดับความยึดมั่นถือมั่นใน ตัวตน ทำลายภาพลวงตาแห่งความเป็น “ฉัน” และ “ของฉัน” ความดีไม่ใช่การเป็น “คนดี” แต่เป็นการปล่อย วางความเป็น “คน” ออกไป นี่เป็นความแตกต่างพื้นฐานระหว่างจริยศาสตร์แบบมี “ตัวตน” กับจริยศาสตร์ แบบ “ไม่มีตัวตน” ในแง่ของการมองตัวตนและความรับผิดชอบ อริสโตเติลเชื่อว่ามนุษย์มีตัวตนที่คงที่ซึ่งเป็น ผู้กระทำและรับผิดชอบต่อการกระทำของตน การพัฒนาคุณธรรมเป็นการพัฒนาตัวตนนั้น (ประเสริฐ ฐ นคร, 2560) พระพุทธานุชาสนาอนว่ ำม่มีตัวตนที่คงที่ แต่มีกระแสของการกระทำที่สร้างผลต่อเนื่องผ่านกฎแห่งกรรม ความรับผิดชอบไม่ใช่ของ “ฉัน” แต่เป็นของกระบวนการเหตุปัจจัย การปฏิบัติธรรมจึงไม่ใช่การปรับปรุง “ตัวตน” แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงกระบวนการทางจิตที่สร้างความทุกข์ ผลกระทบต่อโลกทัศน์ก็แตกต่างกัน อย่างชัดเจน โลกทัศน์ตะวันตกที่ได้รับอิทธิพลจากอริสโตเติลมักมองโลกเป็นชุดของสิ่งต่าง ๆ (things) ที่มีอยู่ อย่างอิสระและเข้าสู่ความสัมพันธ์กัน (วิชัย วงศ์ใหญ่, 2561) การรู้จักโลกคือการจำแนกและจัดหมวดหมู่สิ่ง ต่าง ๆ ตามแก่นแท้ของมัน วิทยาศาสตร์ตะวันตกพยายามค้นหา “กฎธรรมชาติ” ที่อธิบายสัจจะของสรรพ สิ่ง แม้ว่าวิทยาศาสตร์สมัยใหม่จะละทิ้งบางแนวคิดของอริสโตเติล แต่แนวคิดพื้นฐานเรื่องสัจจะยังคงมี อิทธิพล โลกทัศน์ตะวันออกก็ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธานุชาสนามองโลกเป็นเครือข่ายของความสัมพันธ์ (web of relationships) มากกว่าชุดของสิ่งต่าง ๆ การรู้จักโลกไม่ใช่การค้นหาแก่นแท้ แต่เป็นการเข้าใจ ความสัมพันธ์และการพึ่งพาอาศัยกัน (ประยูรธ ปยุตโต, 2563) แนวคิดนี้สะท้อนในศิลปะตะวันออกที่เน้น ความกลมกลืนและความสมดุล ในปรัชญาที่เน้นความสัมพันธ์มากกว่าหน่วยเดี่ยว และในสังคมที่เน้นความ เชื่อมโยงมากกว่าปัจเจกชน

2) ด้านการมองความทุกข์และความสุข อริสโตเติลเชื่อว่าความสุข (eudaimonia) เป็นสภาวะของ ตัวตนที่บรรลุความสมบูรณ์ ความทุกข์เกิดจากการไม่ได้พัฒนาศักยภาพของตน (พิมพืใจ สุขเจริญ, 2563) พระพุทธานุชาสนาอนว่ ำม่ความทุกข์เกิดจากความยึดมั่นในสิ่งที่ไม่เที่ยงและไม่มีตัวตน ความสุขที่แท้จริงคือ นิพพาน ซึ่งเป็นการดับความยึดมั่นและภาพลวงตาแห่งตัวตน แนวทางแก้ไขความทุกข์จึงตรงกันข้าม หนึ่งมุ่ง พัฒนาตัวตน อีกหนึ่งมุ่งละตัวตน ผลกระทบทางสังคมและวัฒนธรรมก็น่าสนใจ สังคมตะวันตกที่เน้นสัจจะ และเอกลักษณ์มักเน้นความเป็นปัจเจกบุคคล สิทธิส่วนบุคคล และความรับผิดชอบต่อส่วนตัว (สุวิทย์ ธีรศาสนวต์,

2562) สังคมตะวันออกที่เน้นความสัมพันธ์และการพึ่งพาอาศัยกันมักเน้นความกลมกลืน ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และความรับผิดชอบร่วม แน่ใจว่านี่เป็นภาพรวม และมีข้อยกเว้นมากมายในความเป็นจริง ซึ่งในยุคร่วมสมัย ความแตกต่างนี้ยังคงมีความสำคัญ พิลิกส์สมัยใหม่โดยเฉพาะทฤษฎีควอนตัมได้ท้าทายแนวคิดสารัตถะของอริสโตเติล และพบว่าความเป็นจริงใกล้เคียงกับแนวคิดพุทธมากขึ้น คืออนุภาคไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่อย่างอิสระ แต่เป็นเหตุการณ์หรือความสัมพันธ์ (วิชัย วงศ์ใหญ่, 2561) นักฟิสิกส์บางท่านเริ่มเปรียบเทียบทฤษฎีควอนตัมกับปรัชญาพุทธ โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องความว่างเปล่าและการพึ่งพาอาศัยกัน แม้ว่าการเปรียบเทียบนี้จะต้องทำอย่างระมัดระวัง แต่ก็แสดงให้เห็นว่าคำถามเกี่ยวกับสารัตถะและความเปลี่ยนแปลงยังคงมีความเกี่ยวข้องในศตวรรษที่ 21

3) ด้านจิตวิทยาและประสาทวิทยาสมัยใหม่ การวิจัยเกี่ยวกับสมองและจิตใจท้าทายแนวคิดตัวตนที่คงที่ การศึกษาพบว่าสิ่งที่เราเรียกว่า “ตัวตน” เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นจากการทำงานของสมองในหลายส่วน ไม่มีศูนย์กลางหรือแก่นแท้ของตัวตน (ธีรพันธ์ เหลืองทองคำ, 2560) สิ่งนี้สอดคล้องกับหลักอนัตตาในพระพุทธศาสนามากกว่าทฤษฎีสารัตถะของอริสโตเติล นักจิตวิทยาบางท่านเริ่มนำแนวคิดพุทธมาใช้ในการบำบัด เช่น การบำบัดด้วยสติ (mindfulness-based therapy) ที่เน้นการยอมรับความไม่เที่ยงและปล่อยวางความยึดมั่นในตัวตนที่แข็งทื่อ

4) ด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อม ความแตกต่างระหว่างสองแนวคิดก็มีความสำคัญ มุมมองที่เน้นสารัตถะอาจนำไปสู่การมองธรรมชาติเป็นชุดของทรัพยากรที่แยกกัน ซึ่งมนุษย์สามารถใช้ประโยชน์ได้ (ประเสริฐ ณ นคร, 2560) มุมมองที่เน้นความสัมพันธ์และการพึ่งพาอาศัยกันนำไปสู่การมองธรรมชาติเป็นระบบนิเวศที่เชื่อมโยงกัน ซึ่งมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของมัน ไม่ใช่ผู้ควบคุมจากภายนอก จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมแบบพุทธจึงเน้นความเมตตากรุณาต่อสรรพชีวิตและการอนุรักษ์สมดุลของระบบนิเวศ

5) ด้านการศึกษา แนวคิดเรื่องสารัตถะนำไปสู่การเน้นการพัฒนาศักยภาพของแต่ละบุคคล การค้นหา “ความสามารถพิเศษ” หรือ “พรสวรรค์” ของแต่ละคน แนวคิดอนัตตานำไปสู่การเน้นความยืดหยุ่น การเรียนรู้ตลอดชีวิต และการเปลี่ยนแปลงตัวเองอยู่เสมอ (พิมพ์ใจ สุขเจริญ, 2563) ระบบการศึกษาตะวันตกมักมุ่งหา “ตัวตนที่แท้จริง” ของนักเรียน ในขณะที่การศึกษาแบบพุทธเน้นการพัฒนาปัญญาที่เห็นความไม่เที่ยงและอนัตตา ซึ่งในบริบทของโลกาภิวัตน์และสังคมพหุวัฒนธรรม การทำความเข้าใจความแตกต่างระหว่างสองแนวคิดนี้มีความสำคัญยิ่งขึ้น ความขัดแย้งทางวัฒนธรรมบางอย่างอาจเกิดจากความแตกต่างพื้นฐานในการมองตัวตนและความเปลี่ยนแปลง (สุวิทย์ ธีรสาสวัต, 2562) การเข้าใจว่าวัฒนธรรมต่างกันมีสมมติฐานที่แตกต่างกันเกี่ยวกับสารัตถะและการเปลี่ยนแปลงจะช่วยให้เกิดความเข้าใจและการสื่อสารที่ดีขึ้น

ในยุคที่เทคโนโลยีดิจิทัลและปัญญาประดิษฐ์พัฒนาอย่างรวดเร็ว คำถามเกี่ยวกับเอกลักษณ์และความเปลี่ยนแปลงยังมีความซับซ้อนขึ้น เมื่อมนุษย์สามารถเปลี่ยนแปลงร่างกายด้วยเทคโนโลยี อพโทดจิตใจเข้าคอมพิวเตอร์ หรือสร้างสำเนาของตัวเอง คำถามว่า “อะไรคือตัวตนที่แท้จริง” กลับมามีความสำคัญอีกครั้ง (วิชัย วงศ์ใหญ่, 2561) ทฤษฎีสารัตถะและหลักอนัตตาให้มุมมองที่แตกต่างกันต่อปัญหาเหล่านี้

การเปรียบเทียบระหว่างอริสโตเติลและพระพุทธองค์ไม่ได้มีเป้าหมายเพื่อตัดสินว่าฝ่ายใดถูกหรือผิด แต่เพื่อให้เห็นความหลากหลายของความเป็นไปได้ในการตอบคำถามพื้นฐานเกี่ยวกับความเป็นจริง (ประยุทธ์ ปยุตโต, 2563) ทั้งสองแนวคิดต่างมีจุดแข็งและข้อจำกัด ทฤษฎีสารัตถะช่วยอธิบายความต่อเนื่องและเอกลักษณ์ได้ดี แต่อาจนำไปสู่ความยึดติดในความคงที่ หลักอนัตตาช่วยให้เห็นความยืดหยุ่นและความเป็นไปได้ของการเปลี่ยนแปลง แต่อาจสร้างปัญหาในการอธิบายความรับผิดชอบและความต่อเนื่องทางศีลธรรม ซึ่งการนำทั้งสองมุมมองมาพิจารณาร่วมกันอาจให้ความเข้าใจที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ปรัชญาร่วมสมัยบางแนว เช่น ปรัชญากระบวนการ (process philosophy) ของ Whitehead พยายามผสมผสานแนวคิดทั้งสอง โดยเห็นความเป็นจริงเป็นทั้งกระบวนการและเหตุการณ์ ไม่ใช่สารัตถะที่คงที่ (ธีรพันธ์ เหลืองทองคำ, 2560) บทสนทนาระหว่างปรัชญาตะวันตกและตะวันออกในประเด็นนี้ยังคงดำเนินต่อไป และมีศักยภาพในการสร้างความเข้าใจใหม่ ๆ ที่อาจเป็นประโยชน์ต่อมนุษยชาติในศตวรรษที่ 21 สิ่งที่ชัดเจนคือ ไม่ว่าจะจะมีหรือไม่มีสารัตถะ ความเปลี่ยนแปลงเป็นส่วนสำคัญของชีวิต การเข้าใจธรรมชาติของความเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าจะผ่านทฤษฎีสารัตถะของอริสโตเติลหรือหลักอนัตตาของพระพุทธองค์ ช่วยให้เราสามารถใช้ชีวิตได้อย่างมีประสิทธิภาพและเต็มเปี่ยมยิ่งขึ้น (พิมพ์ใจ สุขเจริญ, 2563) การศึกษาเปรียบเทียบนี้ไม่เพียงแต่เป็นการศึกษาทางประวัติศาสตร์ปรัชญา แต่ยังเป็นการสำรวจคำถามพื้นฐานที่ยังคงมีความเกี่ยวข้องกับชีวิตของเราในปัจจุบัน

6. บทสรุปและการอภิปราย

การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องสารัตถะและความเปลี่ยนแปลงระหว่างอริสโตเติลและพระพุทธองค์เปิดเผยให้เห็นความแตกต่างพื้นฐานในการตอบคำถามปรัชญาที่สำคัญที่สุดข้อหนึ่งของมนุษยชาติ คือ ธรรมชาติของความเป็นจริงและการเปลี่ยนแปลง แม้ทั้งสองท่านจะมีเป้าหมายร่วมกันในการอธิบายความต่อเนื่องท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง แต่กลับเลือกเส้นทางที่ตรงกันข้ามอย่างสิ้นเชิง อริสโตเติลยืนยันการมีอยู่ของสารัตถะ (ousia) ที่คงอยู่ตลอดการเปลี่ยนแปลง และอธิบายกลไกการเปลี่ยนแปลงผ่านศักยภาพและความเป็นจริง ในทางตรงกันข้าม พระพุทธองค์ปฏิเสธการมีอยู่ของสารัตถะใด ๆ และอธิบายความเป็นจริงผ่านไตรลักษณ์และปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเน้นความไม่เที่ยง ความไม่มีตัวตน และความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัย

ความแตกต่างนี้ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงในระดับทฤษฎีทางปรัชญา แต่มีผลกระทบอย่างลึกซึ้งต่อจริยศาสตร์ โลกทัศน์ และวิถีชีวิตของมนุษย์ ทฤษฎีสารัตถะของอริสโตเติลนำไปสู่จริยศาสตร์ที่เน้นการพัฒนาตัวตนให้บรรลุศักยภาพสูงสุด และโลกทัศน์ที่มองสิ่งต่าง ๆ เป็นหน่วยอิสระที่มีแก่นแท้ในตัวเอง ในขณะที่หลักอนัตตาของพระพุทธองค์นำไปสู่จริยศาสตร์ที่เน้นการละตัวตนและปล่อยวาง และโลกทัศน์ที่มองโลกเป็นเครือข่ายของความสัมพันธ์ที่พึ่งพาอาศัยกัน (วิชัย วงศ์ใหญ่, 2561) ความแตกต่างเหล่านี้ได้หล่อหลอมอารยธรรมตะวันตกและตะวันออกมาเป็นเวลานานนับพันปี ในบริบทร่วมสมัย การทำความเข้าใจความแตกต่างระหว่างสองแนวคิดนี้มีความสำคัญยิ่งขึ้น โลกในศตวรรษที่ 21 เผชิญกับความเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วและซับซ้อนในหลายมิติ ทั้งทางเทคโนโลยี สังคม และสิ่งแวดล้อม การเข้าใจธรรมชาติของความเปลี่ยนแปลงจึงเป็นสิ่งจำเป็น ทฤษฎีของอริสโตเติลให้มุมมองเรื่องความคงที่และเอกลักษณ์ที่ช่วยให้เราเข้าใจความต่อเนื่องและความ

รับผิดชอบ ในขณะที่แนวคิดพุทธให้มุมมองเรื่องความยืดหยุ่นและการเปลี่ยนแปลงที่ช่วยให้เราปรับตัวและปล่อยวางสิ่งที่ไม่สามารถควบคุมได้ (ประยุทธ์ ปยุตโต, 2563)

ข้อค้นพบจากวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ โดยเฉพาะฟิสิกส์ควอนตัมและประสาทวิทยา ทำลายแนวคิดสารัตถะแบบดั้งเดิมและสนับสนุนมุมมองที่ใกล้เคียงกับปรัชญาพุทธมากขึ้น การศึกษาพบว่าอนุภาคไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่อย่างอิสระ แต่เป็นความสัมพันธ์และเหตุการณ์ เช่นเดียวกับตัวตนของมนุษย์ที่เป็นกระบวนการของสมอง ไม่มีศูนย์กลางหรือแก่นแท้ที่คงที่ สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่าคำถามโบราณเกี่ยวกับสารัตถะและความเปลี่ยนแปลงยังคงมีความเกี่ยวข้องและได้รับคำตอบใหม่จากวิทยาศาสตร์ร่วมสมัย อย่างไรก็ตาม การนำวิทยาศาสตร์มาสนับสนุนหรือปฏิเสธปรัชญาต้องทำอย่างระมัดระวัง เพราะทั้งสองมีวิธีการและเป้าหมายที่แตกต่างกัน การประยุกต์ใช้แนวคิดทั้งสองต่อชีวิตและสังคมปัจจุบันมีความเป็นไปได้หลายทาง ในด้านการศึกษา การผสมผสานมุมมองทั้งสองอาจช่วยสร้างสมดุลระหว่างการพัฒนาศักยภาพของผู้เรียน (แนวอริสโตเติล) กับการส่งเสริมความยืดหยุ่นและการเรียนรู้ตลอดชีวิต (แนวพุทธ) ในด้านสุขภาพจิต การบำบัดด้วยสติที่นำหลักอนัตตามาใช้ได้รับความนิยมเพิ่มขึ้น เพราะช่วยให้ผู้ป่วยปล่อยวางความยึดมั่นในภาพลักษณ์ตัวเองที่แข็งทื่อและยอมรับความเปลี่ยนแปลง (สุวิทย์ ธีรศาสน์, 2562) ในขณะเดียวกัน แนวคิดเรื่องเอกลักษณ์และความรับผิดชอบจากอริสโตเติลก็ยังมีค่าในระบบกฎหมายและจริยธรรม

ในด้านสิ่งแวดล้อม มุมมองพุทธที่เน้นความเชื่อมโยงและการพึ่งพาอาศัยกันมีความเหมาะสมกับวิกฤตสิ่งแวดล้อมที่เราเผชิญ การมองโลกเป็นระบบนิเวศที่เชื่อมโยงกัน ไม่ใช่ชุดของทรัพยากรที่แยกกัน จะช่วยให้เกิดจริยธรรมสิ่งแวดล้อมที่ยั่งยืน ในด้านสังคม การเข้าใจว่าเอกลักษณ์ทั้งส่วนบุคคลและกลุ่มไม่ใช่สิ่งที่คงที่ แต่เปลี่ยนแปลงได้และเชื่อมโยงกับผู้อื่น อาจช่วยลดความขัดแย้งและส่งเสริมความเข้าใจระหว่างวัฒนธรรม

การศึกษาเปรียบเทียบนี้ชี้ให้เห็นว่าไม่มีคำตอบเดียวที่ถูกต้องสำหรับคำถามปรัชญาพื้นฐาน ทั้งแนวคิดสารัตถะและอนัตตาดำรงมีข้อดีและข้อจำกัดในบริบทที่ต่างกัน การนำทั้งสองมุมมองมาพิจารณาร่วมกันอาจให้ความเข้าใจที่สมบูรณ์และสมดุลยิ่งขึ้น (วิชัย วงศ์ใหญ่, 2561) ในโลกที่ซับซ้อนและเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ปัญญาอาจอยู่ที่การรู้ว่าเมื่อใดควรยึดมั่นในสิ่งที่สำคัญ และเมื่อใดควรปล่อยวางและยอมรับการเปลี่ยนแปลง บทสนทนาระหว่างปรัชญาตะวันตกและตะวันออกเกี่ยวกับสารัตถะและความเปลี่ยนแปลงจึงไม่ใช่เพียงการศึกษาทางประวัติศาสตร์ แต่เป็นการสำรวจคำถามที่ยังคงมีชีวิตและมีความสำคัญต่อการใช้ชีวิตอย่างมีปัญญาในศตวรรษที่ 21

บรรณานุกรม

- ธีรพันธ์ เหลืองทองคำ. (2560). **ปรัชญาตะวันตก: จากยุคโบราณสู่ยุคกลาง**. สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประเสริฐ ณ นคร. (2558). **อริสโตเติลกับปรัชญาธรรมชาติ**. โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ประเสริฐ ญ นคร. (2560). **เปรียบเทียบปรัชญาตะวันตกและตะวันออก**. โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พิมพ์ใจ สุขเจริญ. (2563). **จริยศาสตร์เปรียบเทียบ: อริสโตเติลและพระพุทธศาสนา**. วารสารปรัชญาและศาสนา, 12(2), 78-105.
- วิญญู เอื้ออนันต์. (2563). **ปรัชญาอภิปรัชญา: สาระดีและความเป็นจริง**. โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิชัย วงศ์ใหญ่. (2561). **ตะวันตกพบตะวันออก: บทสนทนาทางปรัชญา**. โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). (2559). **ไตรลักษณ์: หัวใจพระพุทธศาสนา**. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). (2561). **อนัตตาในพระพุทธศาสนา**. สำนักพิมพ์ธรรมสภา.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). (2562). **ปฏิจจสมุปบาท: กระบวนการแห่งชีวิต**. มูลนิธิพุทธธรรม.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). (2563). **พุทธธรรม: ฉบับปรับขยาย (พิมพ์ครั้งที่ 45)**. สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2560). **ปรัชญาพุทธศาสนา: จากไตรลักษณ์สู่ปฏิจจสมุปบาท**. สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุรพล วิรุฬห์รักษ์. (2561). **แนวคิดเรื่องการเปลี่ยนแปลงในปรัชญากรีก**. วารสารปรัชญาและศาสนา, 9(1), 45-68.
- สุวิทย์ อิศาสวัต. (2562). **อภิปรัชญาเปรียบเทียบ: สาระดีและอนัตตา**. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- Graham, D. W. (2008). **Heraclitus**. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Stanford University Press.
- Rahula, W. (1974). **What the Buddha taught** (2nd ed.). Grove Press.
- Ross, D. (1995). **Aristotle** (6th ed.). Routledge.
- Shields, C. (2016). **Aristotle** (2nd ed.). Routledge.
- Siderits, M. (2007). **Buddhism as philosophy: An introduction**. Hackett Publishing.